

DELÂLET

(الدلالة)

Zihnin bir şey hakkındaki
bilgiden başka bir şeyin bilgisine
ulaşması anlamına gelen
mantık ve fıkıh terimi.

Sözlükte "yol gösterme, kılavuzluk etme" anlamına gelen delâlet kelimesi dil ve edebiyat, mantık, cedel, fıkıh usulü gibi ilimleri yakından ilgilendiren ve söz, davranış, yazı, hareket, durum gibi herhangi bir şeyin belli bir bilgi, anlam ve hükümle bağlantısını ifade etmek üzere müştereken kullanılan bir kavramdır.

□ MANTIK. Klasik mantık kitaplarında delâlet terimi genellikle "bir şeyin öyle bir hal ve keyfiyette olmasıdır ki onu bilmekle başka bir şeyin de bilinmesi lâzım gelir" şeklinde tarif edilir. Bu iki şeyden ilkinde dâl, ikincisine de medlûl denir.

Delâlet lafzî ve gayri lafzî olmak üzere ikiye ayrılır. Meselâ "kitap" lafzının iki kapak arasındaki yazılı metne delâleti lafzî, dumanın ateşe delâleti ise gayri lafzî delâlettir. Dâl ile medlûl arasındaki bağı her zaman akıl kurmaktaysa da bu bazan sadece zihin planında mâkuller arasında kurulurken bazan da duyularla elde edilen tecrübe, bilgi, görgü, insanlar arası ortak iletişim ve kullanım birliği gibi mahsûsât alanının verileriyle kurulmaktadır. Bu sebeple ister lafzî ister gayri lafzî olsun bütün delâletler başlıca üç kısma ayrılır.

1. Aklî Delâlet. Aklın dâl ile medlûl arasında zâtî yani doğrudan ve zorunlu bir alâka görerek ilkinin bilgisinden ikincisinin bilgisine ulaşmasını sağlayan delâlettir. Buna göre meselâ dumanın ateşe veya duvar arkasından duyulan insan sesinin orada bir insan bulunduğuna delâleti aklî delâlettir. Çünkü akıl dumanın ateşe, sesin insana ait zâtî vasıflar olduğunu bilir ve bu şekilde eserin bilgisinden müessirin bilgisine ulaşır.

2. Tabii Delâlet. Aklın dâl ile medlûl arasında tabii yani biyolojik, fizyolojik veya psikolojik bir alâka görerek ilki hakkındaki bilgiden ikincinin bilgisine ulaşmasıdır. Yüz kızarmasının utanmaya, yüz sararmasının korku ve heyecana, "of" sesinin iç sıkıntısı ve bıkkınlığa delâleti gibi. Bazı olaylar karşısında bir kimsenin fizyolojik veya psikolojik yapısında meydana gelen bu gibi değişiklikler onun insan olmasının tabii bir sonucudur.

3. Vaz'î Delâlet. Dâl ile medlûl arasında zorunlu olarak aklî veya tabii bir alâka bulunmayıp sadece örfe, kültüre, ortak iletişim ve kullanıma bağlı ilişkiden hareketle aklın medlûl hakkında bilgiye ulaşmasıdır. Meselâ "kitap" lafzının iki kapak arasındaki yazılı metne delâleti, başı aşağıya sallamanın kabule, yukarı kaldırmanın redde delâleti, trafik işaretlerinin veya çeşitli şirketlerin kullandığı simgelerin yaptığı çağrışımlar birer vaz'î delâlettir. Zira bu örneklerdeki delâlet edenlerle medlûlleri arasındaki ilişkiler aklî veya tabii olmayıp tamamen eğitim, görenek ve kültürden kaynaklanan ilişkilerdir.

Bu şekilde klasik mantıkta lafzî aklî, lafzî tabii, lafzî vaz'î delâlet ve gayri lafzî aklî, gayri lafzî tabii, gayri lafzî vaz'î delâlet olmak üzere başlıca altı çeşit delâlet düşünülmüşse de bunlardan sadece lafzî vaz'î delâletin mantık ilmini ilgilendirdiği kabul edilmiştir. Zira öncelikle mantık ilmi lafızlarla mânalar arasındaki ilişkiler üzerinde durur. Mantığın temel gayesi doğru ve tutarlı düşündür. İnsan, düşüncelerini esas itibarıyla sözle ifade edebildiği ve başkalarının düşüncelerini de söz yardımıyla anlayabildiği için mantık ilminde düşünceyi ifade eden dilin önemli yeri vardır. Buna karşılık fiil, işaret, durum, sükût, renk gibi şeylerin belli bir anlam ifade etmesiyle gerçekleşen gayri lafzî delâletler mantığın dışında kalır. Öte yandan lafzî aklî ve lafzî tabii delâletler de mantık ilminin dışında tutulmuştur. Çünkü bunların ilkinde delâlet eden sözün anlamı değil sesidir. Nitekim sadece konuşulmasını duymakla konuşanın kim olduğunun anlaşılması halinde konuşulan sözün anlamından değil konuşanın sesinin delâletinden faydalanılır ve "bu filanın sesi" veya "bu insan sesidir" denir. Ayrıca taklit örneğinde olduğu gibi bu delâletin yanıltıcı olabilmesi, insanların aklî ve zihnî bakımdan farklı seviyelerde olmaları da lafzî aklî delâletin mantık ilmi dışında tutulmasına gerekçe gösterilmiştir.

Lafzî tabii delâlete gelince, insanın herhangi bir tabii halin etkisiyle çıkardığı sesler her zaman aynı ve tutarlı anlamlara delâlet etmez; zira bu delâletler belirsiz, izâfî ve sübjektiftir. Tabii olarak çıkan "ah", "of" gibi ses veya sözlerin anlamlarının yeterince belirli olmaması yanında parça parça olması, bir bilgi, düşünce veya hükmü doğru ve tutarlı biçimde ifade edecek söz dizileri meydana getirmemeleri de bu tür delâletlerin

mantık ilminin dışında bırakılmasına sebep olmuştur.

Mantık ilminin asıl konusunu teşkil eden lafzî vaz'î delâlette esas olan, bir sözün doğru bir tasavvur veya tasdike ulaştırarak şekilde sabit ve kesin bir anlam taşımasıdır. Bu bakımdan lafzî vaz'î delâlet bir fikri ifade etmeye veya ondan faydalanmaya, öğrenme ve öğretmeye en elverişli delâlet çeşididir. Ayrıca lafzî vaz'î delâlet bir kere vazedildikten sonra kişilere göre değişmeksizin daima aynı anlamı korur; akıl, idrak ve duyu alanına giren bütün bilgi objelerini ifade edebildiğinden en kapsamlı delâlettir.

Klasik mantıkta lafzî vaz'î delâletin mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç türünün bulunduğu kabul edilir. Bir nesneyi veya bir kavramı ifade etmek üzere kullanılan lafzın o nesnenin veya kavramın bütün varlığına ve unsurlarına delâlet etmesine mutabakat, bu unsurlardan birine veya birkaçına delâlet etmesine tazammun denir. Meselâ "insan" lafzının bütün varlık ve unsurlarıyla "düşünen canlı"ya delâlet etmesi mutabakat, sadece "canlı" veya "düşünen" varlığa delâlet etmesi tazammundur. Bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesine iltizam denir. Meselâ "mahlûk" lafzının bütün yaratılmışlara delâleti mutabakat, insana delâleti tazammun, hâlika delâleti ise iltizamdır. Çünkü mahlûk lafzı hâlik fikrini içermemekle birlikte zihin mahlûk lafzından dolayı ve zorunlu olarak (bi'l-iltizâm) hâlik fikrine varmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, "delâle" md., I, 486-492; *et-Ta'rifât*, "delâle", "ed-delâletü'l-lafziyye-tü'l-vaz'iyye" md.leri; Cemîl Salîbâ, *el-Mu'cemü'l-felsefî*, Beyrut 1982, I, 563-564; Fârâbî, *el-Elfâzû'l-musta'mele fi'l-mantık*, Beyrut 1968, s. 41-43; İbn Sînâ, *Mantıku'l-meşrikiyyin*, Kahire, ts., s. 14-15; a.mlf., *Kitâbü'l-İşârât: Les Liures des directives et remarques* (trc. A. M. Goichon), Paris-Beyrut 1951, s. 82; Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm*, s. 72; a.mlf., *Mihakkû'n-nazar*, Beyrut 1966, s. 15-16; Necatî Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1974, s. 14-15; Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *Ḍavâbiḥü'l-ma'rif*e, Beyrut 1975, s. 23-29.

M. NACI BOLAY

□ FIKIH. İslâm mantıkçılarınca yapılan delâlet tarifleri ve tasnifleri İslâm hukuk usulünde de hemen hemen aynı benimsenmiştir. Ancak mantık ilminin ilgi alanının dışında görülen gayri laf-

zî delâlet İslâm hukukunu ilgilendiren, gerek fûrû gerekse usulde itibar edilen bir delâlet nevi olmuştur. Nitekim, "Sâ-kite bir söz isnat olunmaz. Lâkin ma'raz-ı hâcette sükût beyandır" (*Mecelle*, md. 67) kaidesiyle belli durumlarda mânaya delâlet edeceği belirtilerek sükût bir nevi beyan (beyân-ı zarûret) sayılmıştır. Mut-tali olduğu bir söz veya uygulama hak-kında Hz. Peygamber'in sükûtunun "tak-rîrî sünnet" olarak adlandırılıp onayla-ma sayılması da bu sebeptedir. Fakat burada hükme delâlet eden unsur mü-cerret fiil, işaret, sükût vb.den ziyade içinde bulunulan ortam ve karinelerdir.

Lafzî delâlette ise dilciler ve usulcüler, ilk dönem mantıkçılarından farklı olarak, lafzın kullanımı ile anlaşılması arasında genellik ve süreklilik arzeden bir bağ bulunmasını şart görmezler. İltizamî delâlette zihin, söylenenin dışın-da fakat yine de onunla belli bir irtibatı olan alana intikal ettiğinden zihnin bu intikalinde insanın kendi bilgi, tecrübe, kültür ve çevresinin, sübjektif şartların tesirinin olacağı açıktır. Usulcülerin ilti-zamî delâlette objektif ve sürekli bir gerekliliği şart görmeyip normal (mutlak) gereklilikle yetinmesi bundan dolayıdır. Öte yandan delâletin mutabakat, tazam-mun ve iltizam şeklindeki üçlü ayrımı, lafzın muhteva ile ilişkisi göz önünde bulundurularak yapıldığından gayri lafzî delâlette tazammun ve iltizam nevine pek rastlanmaz. Bununla birlikte Sey-feddin el-Âmidî ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib gibi bazı usulcüler iltizamî delâ-leti gayri lafzî delâlet olarak nitelerler.

Kur'an ve Sünnet'in lafızlarının İslâm hukukunun aslî kaynaklarından olması sebebiyledir ki dil ve edebiyat, mantık ve cedel ilimleriyle meşgul olan âlimler kadar İslâm hukukçuları da Arap dilinin yapı ve kuralları, lafız ile mânâ arasın-daki bağlantılarıyla yakından ilgilenmiş-ler, bu ilimlerin ortaklaşa tesis ettikleri delâlet anlayışını usulcüler "lafızlardan hüküm çıkarmada kullanılan dil kural-ları" ana başlığı altında daha da geniş-leterek Kur'an ve Sünnet'in lafızlarını anlamada, yorumlamada, mânâ ve hü-kümle irtibatını kurmada kullanılan bir metodoloji olarak sistemleştirmişlerdir. Belki de Arap dilinde lafızlar ilk defa usulcüler tarafından sistemli bir tahlil ve tasnife tâbi tutulmuştur.

Gazzâlî'nin de belirttiği gibi (*Mi'yarü'l-ilm*, s. 45) insanın dış dünyadan algıladığı nesneler (a'yân) önce şuur ve zihin-de tasavvur olunmakta, sonra da lafız-

larla simgelenip ifade edilmektedir. Bu sebeple lafızlar maksadı ifadede alet du-rumunda olup aslolan mânadır. Lafızlar dilde belli maksat ve anlamları ifade et-mek için vazolunduğundan lafzın mânâ ile bağıni ve mânaya delâletini dil ku-rallarının, o sözün kullanım alan ve yö-nünün belirleyeceği açıktır.

Fıkıh usulünde mânâ asıl olup lafız maksadı ifade etmekte sadece bir vası-ta konumunda bulunduğundan söyleye-nin maksadı lafız harici bir karîne ile açığa çıkmışsa çok defa bu yeterli görülür. Bu sebeple usulcüler lafzın mânaya de-lâletini belirlerken sözün siyakına, söy-leyen ve muhatapın konumuna ayrı bir önem verir, lafzı bu ortamdan koparıp bağımsız olarak ele almanın yanlışlığına dikkat çekerler. Gazzâlî de nasların mânasını anlamada lafızlara sıkışıp kalma-nın sakıncasından söz ederek önce mânanın zihinde yerleşmesini, sonra da la-fızların bu mânayı takip etmesini ister-ken bunu anlatmaktadır (*el-Müstasfâ*, I, 21). Bununla birlikte nasların lafzî delâ-let yönüyle incelenmesi metodu, nasla-rın bütünlük ve maksadına, tarihi ve iç-timaî şartlarına ağırlık veren diğer yo-rum tarzlarına göre daha şekli, katı ve objektif bir görünüm arzeder. Buna rağ-men naslardan hüküm çıkarmada lafzî delâlete ağırlık verilmesi, biraz da hu-kukta objektif ve sabit ölçüleri hâkim kılma, sübjektif ve değişken bir zemine oturtulacak yorumlardan kaçınma kay-gısına dayanır.

Mânâ ve hükme delâleti incelenen la-fızlar İslâm hukuk usulünde vaz', kulla-nım, açıklık-kapalılık, delâlet tarzı şe-klinde incelenir. Ancak konuyu ele alışta, alt ayırım ve isimlendirmelerde fukaha metoduna mensup usulcülerle kelâmcı metoduna sahip usulcülerin iki ayrı yol takip ettiği, hatta aynı ekole mensup âlimler arasında bile zaman zaman cid-di ayırım ve adlandırma farklılıklarının bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca bu konudaki sistematik usulî yaklaşımın ilk dönemlerde daha sade ve bağımsız bölümler halinde olduğu, daha sonraki dönemlerdeki klasik şe-klini almasında ise Hanefîler'de Ebü'l-Usr el-Pezdevî ile Şemsüleimme es-Serah-sî'nin, kelâmcılar ekolünde de Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve bilhassa Cemâleddin İbnü'l-Hâcib gi-bi usulcülerin büyük emeğinin geçtiği söylenebilir. Öte yandan Kur'an'ın delâ-letinde sadece lafzın vaz'î delâleti söz konusu iken Hz. Peygamber'in sözleri

kadar fiil ve takrirleri de önem arzetti-ğinden sözlü sünnetin yanı sıra fiilî ve takrîrî sünnetin de hükme delâleti, ilk dönemlerden itibaren usulcüler tarafın-dan benzeri bir ayırım ve metodoloji ile incelenmiştir (bk. Eşkar, *Ef'âlü'r-resûl*, I-II).

Lafızlar vazolunduğu mânâ itibarıyla has, âm ve müşterek şeklinde üç kısma ayrılır. Bu ayırım bir bakıma lafzın vaz'î delâletini ve bu delâletin derecesini be-lirleme çabasıdır. Hanefîler bu ayırımı "nazmın siga ve lugat itibarıyla yönleri" (Pezdevî, I, 26) adını da verirler ve bunu has, âm, müşterek ve müevvel şeklinde dört alt başlıkta ele alırlar. Has lafzın vazolunduğu mânaya delâletinin kural olarak kesinlik taşıdığından usulcüler it-tifak ederler (bk. HAS). Mutlak ve mukay-yet lafızlar, ayrıca emir ve nehiy has la-fız çatısı altında incelenir. Âm lafzın de-lâletinin katı mı zannî mi olduğu, müş-terek lafzın aynı anda uygun mânaların hepsine birden delâlet etmesinin müm-kün olup olmadığı (umümü'l-müşterek) hususları usulcüler arasında tartışma ko-nusudur (bk. ÂM; MÜŞTEREK). Müevvelin de lafzın vaz'ı itibarıyla ayrıldığı kısım-lardan biri değil de müctehidin görüşü ve tercihi olduğu ileri sürülmektedir (bk. MÜEVVEL).

Lafızlar, vazolunduğu mânada kulla-nılıp kullanılmamasına göre de hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye şeklinde dört kıs-ma ayrılır. Usulden çok beyan ilminin ko-nusunu teşkil eden hakikat-mecaz ayı-rımı lafzın lugat, din veya örf tarafından belirlenen mânada kullanılıp kullanılmadığını, sarîh-kinaye ayırımı da kastedi-len mânanın niyete ve söyleniş ortamı-nın delâletine ihtiyaç olmadan lafızdan açıkça anlaşılabilip anlaşılamadığını bil-dirme gayesine yöneliktir.

Mânaya delâleti açık olan lafızlar, açık-lık derecesi itibarıyla en kuvvetliye doğ-ru zâhir, nas, müfesser ve muhkem şe-klinde; mânaya delâleti kapalı olan lafız-lar da en kapalıya doğru hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih şeklinde dörder kısım ve kademedede ele alınır. Bu ayırım ve sıralama Hanefî usulcüler tarafından benimsenmiş olup Şâfiî usulcülerini açık-lık yönünde zâhir, nas veya sarîh nas, gayri sarîh nas; kapalılık yönünde de mücmel ve müteşâbih şeklinde pek de net olmayan ikili ayırımlarla yetinmiş-lerdir.

Lafzın mânaya delâlet tarz ve keyfi-yetine delâlet yolları da denilir. İki usul ekolü arasındaki metot ve adlandırma

farklılığı bu bölümde daha da netleşmektedir.

A) Fakihler Ekolü. Hanefî usulcülerini bu ayırımı "murad ve mânaya vukufiyyetin yönleri" (Pezdevî, I, 27), "nazmın ahkâmına vukufiyyet yolları" (Habbâzî, s. 149) gibi başlıklarla da verirler. Serahsî ise bunu "kıyas ve rey olmaksızın nassın zâhiriyle sabit olan ahkâm" şeklinde adlandırır (Uşûl, I, 236). Hanefî ekolünde bu açıdan lafzın delâleti kuvvetliden zayıfa doğru dört kademedele alınır.

1. İbarenin Delâleti. Lafzın ibaresi onu meydana getiren harf, kelime, terkip ve cümleler demektir. İbarenin delâleti ise nassın lafız ve sigasından ilk bakışta anlaşılan mânaya, harfî mânasına delâlet etmesi demektir. Bu lafza "dâl bi'l-ibâre" denilir. Bu mâna, lafzın sevkedilişinin aslî veya ikinci derecede (tâlî, tebaî) gayesini teşkil ettiğinden birçok usulcû bunu "nassın sevkediliş gayesi" olarak tanımlar. Meselâ birden fazla kadınla evlilikten bahseden âyetin (en-Nisâ 4/3) sevkedilişinin aslî gayesi, çok evliliğin mubahlığını, adaleti sağlamada endişesi olanların tek kadınla evlilikle yetinmesinin gerekliliğini bildirmek içindir. Âyetten, evliliğin helâl ve mubah olduğu kendiliğinden anlaşılacakla birlikte bu mâna lafzın söyleniş gayesi açısından ikinci derecede kalmaktadır. Mânanın, sevkini aslî veya tâlî gayesi olması şeklindeki ikili ayırımı lafzın mânaya delâletinin açıklığının da dereceleri olduğundan bu aynı zamanda zâhir ile nassın ayırımını da sağlayan bir kriterdir.

2. İşaretin Delâleti. Lafzın, ibarenin delâletinin ve sözün sevkediliş gayesinin dışında kalan, fakat yine de dil ve mantık kurallarına göre lafızdan dolayı olarak çıkarılabilen bir mânaya delâletidir. "Lafzın iltizamî delâleti" de denilen bu nevi delâlet lafzın doğru anlaşılmasının şartı değildir. Çünkü lafzın ibare mânasını o dili bilen herkes anlayabildiği halde işaret mânalarını ancak dilin inceliklerini bilenler kavrayabilir. Öte yandan nassın işaret mânası bazan çok açık olup az bir inceleme ile anlaşılabilirken bazan da kapalı olduğundan derin düşünce ve dikkatli incelemeye ihtiyaç gösterir. İnsanların düşünce tarzı, bakış açısı ve derinliği eşit olmadığından bu tür delâletler anlamada değişik seviyelere sahip olmuşlardır. Bu sebeple lafızların işaret yoluyla delâlet ettiği mânalarda müctehidler arasında önemli görüş farklılıkları meydana gelmiştir. Meselâ Kur'an'da Medine'ye hicret eden muhacirlerin

"fakirler" olarak nitelendirilmesinin (el-Haşr 59/8), Mekke'deki malları üzerinde mülkiyet haklarının sona erdiğine ve kâfirlerin istilâsının temellük sebebi olduğuna işaret yoluyla delâlet ettiği söylenir. Yine Kur'an-ı Kerim'de çocuğun babaya nisbet edilmesinin (el-Bakara 2/233) nafakasının da babaya ait olacağı, evlenme sırasında denkliliği belirlemede babanın nesebinin asıl alınacağı, ihtiyaç halinde babanın çocuğunun malını karşılıksız harcayabileceği gibi hususlara işaret yoluyla delâlet ettiği ifade edilir. Lafızlardan bu kabil işaret mânalarının çıkarılmasında o konuda rivayet edilen muhtelif hadislerin, o dönemin örf ve kültürünün de önemli rolü vardır.

3. Nassın Delâleti. Nassın, ibaresiyle delâlet ettiği mânanın özüne ve illetine inilerek benzeri veya daha elverişli bir başka olaya da uygulanmasıdır. Diğer bir ifadeyle, sözün ibaresiyle delâlet ettiği mânadaki illette ortaklığı sebebiyle, sözün söylenen (mantûk) kısmındaki hükmünün söylenmeyen hususlar (meskûtün anı) için de geçerli sayılması ve nassın bu ikinci alana uygulanmasıdır. Ancak buradaki illet, ihtihadı gerektiren usulî anlamda bir illet olmayıp lafzın mânasını anlatan herkesin dil ve mantık kurallarına göre nassın çıkarabileceği bir illettir. Meselâ, "Anne babaya öf deme ve onları azarlama" (el-İsrâ 17/23) âyeti, ibaresiyle anne ve babaya öf demeyi ve onları azarlamayı, delâletiyle de her türlü eziyeti, dövmeyi ve kötü söz söylemeyi yasaklamaktadır. İbare ile getirilen yasağın illeti ebeveyne kötü davranma olup bu illet nasta zikredilmeyen dövme fiilinde de öncelikle vardır. Bu delâlet tarzına "evlâ delâlet" denmesi de bundan dolayıdır. Söz söyleyen alana taşınmanın doğruluğu, ihtihad ve kıyasa gerek kalmaksızın dil ve mantık kurallarıyla nassın anlaşılacakla birlikte illettten hareket edildiği için buna "celî kıyas" dendiği de olur. Nassın delâleti yoluyla elde edilen hüküm nassın lafzından değil mâna ve gayesinden çıkarıldığı için bazı usulcüler bu nevi delâleti "delâletin delâleti", bazıları "fahve'l-hitâb", Şâfiîler de "mefhûm-i muvâfakat" olarak adlandırırlar.

4. İktizânın Delâleti. Sözün doğru anlaşılıp hüküm ifade edebilmesi için belli bir takdir yapılması gerekiyorsa, söylenmiş kısmın bu takdir edilecek söylenmemiş kısma delâletine "iktizâ yoluyla delâlet" veya "nassın iktizâsı" denilir. Meselâ, "Anneleriniz size haram kılınır" (en-

Nisâ 4/23) meâlindeki âyetin takdiri, "Annelerinizi nikâhlamanız size haram kılınır" tarzındadır. Aynı şekilde ümmetten hatanın, unutmanın ve zorla yaptırılan şeylerin kaldırıldığını bildiren (İbn Mâce, "Talâk", 16) hadisnin takdiri de "hata, unutmaya ve ikrahın sonuçlarının ve bunlardan doğacak mesuliyetlerin kaldırıldığı" tarzındadır. İktizâ ile yani sözün gereği sabit olan şeyler, lafızda mevcut olmadığı halde sözün doğru ve anlamlı olması için yapılması gereken takdir ve ilâvelerdir. Böyle bir takdir yapmak bazan aklın, bazan da şer'an (hukuken, dinen) gerekli olur. Ancak sadece şer'an takdir gerektiren lafızları iktizânın delâleti sayıp diğerlerini mahzuf ve muzmer sayanlar da vardır (Pezdevî, II, 563-570).

Bu delâlet yollarından en kuvvetlisi ibarenin delâleti olup diğerleriyle çatışma halinde bu delâlet esas alınır. İşaretin delâleti nassın delâletinden daha kuvvetlidir. En zayıf delâlet şekli ise iktizânın delâletidir. İslâm hukuk usulünde gerek delâlet yolları arası çatışma, gerekse iktizânın delâletinin umum ifade edip etmeyeceği üzerinde ayrıntılı bir metodolojik ve doktriner tartışma mevcuttur ve birçok fikhî görüş ayrılığı da bu tartışmalarla yakından bağlantılıdır.

B) Kelâmcılar Ekolü. Şâfiî usulcülerinin önderliğini yaptığı bu ekole göre lafzın delâleti önce mantûkun delâleti ve mefhumun delâleti şeklinde iki ana bölüme, bunların her biri de alt bölümlere ayrılır. Ancak bu ikili ayırımla alt ayırım ve adlandırmalar ilk dönem usulcülerinden itibaren belli bir gelişim seyri göstermiş, İbnü'l-Hâcib'den sonra daha da netleşip ayrımı kazanmış ve sonraki usulcüler tarafından devam ettirilmiştir.

1. Mantûkun Delâleti. Lafzın söylendiği alana delâletidir. Sarih mantûk ve gayri sarih mantûk şeklinde ikiye ayrılır. Sarih mantûk, lafzın vazedildiği alana mutabakat veya tazammun yoluyla delâletidir. Hanefîler bu delâlet tarzına "nassın ibaresinin delâleti" demektirler. Gayri sarih mantûk ise lafzın vazî mânası dışında kalan iltizamî bir mânaya delâletidir. Bu iltizamî mâna sözü söyleyenin de maksadı ise iktizâ veya "ima"-nın delâleti, değilse işaretin delâleti adını alır. İktizânın delâleti konusunda cumhur ile Hanefî usulcüler arasında ciddi bir görüş farklılığı yoktur. Bazı usulcülerin "tenbihin delâleti" adını verdikleri imanın delâleti ise lafzın ifade ettiği hükmün bir vasıfla zikredilmesi halinde, bu vasfa dayanarak hükmün açıkça söylen-

memiş illetini kavramak ve lafzın delâletini bu illet üzerine kurmaktır. Mese-lâ, "Kim bir ölü araziye ihya ederse ona sahip olur" (Buhârî, "Hars", 15; Ebû Dâvûd, "İmâre", 38; Tirmizî, "Ahkâm", 38) hadisinin lafzından, ölü araziye temellük edebilmenin illetinin ihya olduğu anlaşılmaktadır. İmanın delâleti, Hanefî usul-cülerine göre müstakil bir delâlet tarzı olmayıp söyleyenin maksadı dahilinde bulunduğundan ibarenin delâletine dahildir.

İktizâ ve imanın delâleti, sözün söyleyenin maksadı dahilinde olan bir mânaya delâleti, işaretin delâleti ise sözün söyleyenin maksadı haricinde, fakat yine de lafzın lâzımı olan bir mânaya delâleti şeklinde anlaşılır. Bununla birlikte Şâtıbî, sözün delâlet ettiği mânayı aslı mânâ-tebaî mânâ şeklinde ikiye ayırarak işaretin delâletini tebaî mânâ grubunda mütalaa eder (*el-Muvâfakât*, II, 95-103).

2. Mefhumun Delâleti. Lafzın, söylen-diği alanın dışında kalan, fakat yine de lafızdan anlaşılan mânaya delâletidir. Cumhur, lafzın mefhumunu mefhûm-i muvâfakat ve mefhûm-i muhâlefet olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mefhûm-i muvâfakat, Hanefî usulcülerinin "nassın delâleti" adını verdiği delâlet şeklidir. Ancak cumhur, lafzın söylenen kısmının hükmü söylenmeyen kısım hakkında evleviyetle geçerli ise buna "fahve'l-hitâb", aynı kuvvette ise "lahnü'l-hitâb" demektedir. Mefhûm-i muhâlefet ise lafzın mantûkunun delâlet ettiği hükmün zıddının meskûtun anı için geçerli olduğuna delâlet etmesidir. Diğer bir ifadeyle lafzın söylenen husustaki hükmünün, hükümde dikkate alınan kayıtlardan birini taşıması sebebiyle, söylenmeyen alan için geçerli olmadığına delâlet etmesidir. Buna "delîlül-hitâb" da denir. Mefhûm-i muhâlefetin mantûkta mevcut kayıtlar itibariyle on kadar nevinden söz edilir. Nasların mefhûm-i muhâlefetinin alınıp alınmayacağı ise tartışmalıdır. Hanefî usulcileri kural olarak mefhûm-i muhâlefetle amel etmemekte ve bunu fâsid bir istidlâl tarzı saymaktadırlar.

Delâlet, aslında İslâm hukuk usulünün ana konularından birini teşkil etmekle birlikte fûrûda da delâlet kavramına yer yer temas edilir. Ancak bu bir terim olmaktan çok bir söz, davranış ve durumun mânâ ve hükümle irtibatını kurma çabası olarak anlaşılmalıdır. Gerek söyleyenin maksadı gerekse muhatabın an-

layışı açısından söz ve yazının önem arzettiği ve incelemeye alındığı alanlarda mantık ve dildeki delâlet kavram ve tasnifinden faydalanılmaktadır. Nitekim, "Tasrih mukabelesinde delâlete itibar yoktur" küllî kaidesinde (*Mecelle*, md. 13) zikredilen delâletle gayri lafzî delâletin, tazammun ve iltizam yoluyla delâletin kastedilmiş olması gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "delâlet" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "hasen", "hüsn", "istihsân" md.leri, I, 386-392; Buhârî, "Hars", 15, "İmâre", 38; İbn Mâce, "Talâk", 16; Ebû Dâvûd, "Harc", 35, 37, "İmâre", 38; Tirmizî, "Ahkâm", 38; Pezdevî, *Kenzü'l-vü-şûl*, I, 26-28; II, 530-572; Serahsî, *el-Uşûl*, I, 237-277; Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, I, 21, 30; II, 186-192; a.mlf., *Mi'yârü'l-ilm*, s. 42-47; Fahrreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, Beyrut 1988, I, 76-86; Âmidî, *el-Ihkâm*, I, 17; III, 61-68; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe'l-vüṣûl*, s. 17, 147-148; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fuṣûl*, Kahire 1973, s. 23-26, 53-57; Habâzî, *el-Muḡnî*, s. 149-164; Sadrüşşerîa, *et-Tav-ḏih*, I, 129-142; Sübkî, *el-Ibhâc*, I, 204-221, 364-367; Sübkî, *Cem' u'l-cevâmi'*, I, 235-245; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvâkkî'in*, Beyrut 1973, I, 218; III, 95-120; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 87, 95-103; İbnü'l-Hümâm, *et-Taḥrîr*, I, 98-114; Teftâzânî, *el-Muṭavvel 'ale't-Telḥîs*, İstanbul 1260, s. 274-281; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, II, 69-103; *Mecelle*, md. 13, 67; Ahmed ez-Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'id il-fikhiyye*, Dimaşk 1989, s. 141-146; Ali Haydar Efendi, *Uşûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul, ts., s. 228-270; Muhammed el-Hudârî, *Uşûlül-fıkıh*, Kahire 1969, s. 118-123; Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1964, s. 84-127; M. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (trc. Abdülkadir Şener), Ankara 1973, s. 123-172; Mustafa İbrâhim ez-Zelemî, *Delâlatü'n-nuşûş ve tûruki istinbâti'l-ahkâm fi dav'ı uşûlül-fıkhi'l-İslâmî*, Bağdad 1983; M. Edîb Sâlih, *Tefsîrül-n-nuşûş fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, I, 466, 471, 478, 516, 547, 591, 621; M. Süleyman el-Eşkar, *Ef'âlül-resûl ve delâletühâ 'ale'l-ahkâmi's-şer'iyye*, Beyrut 1988, I-II; Bâbekr Hasan Halife, *Menâhicü'l-uşûliyyîn fi tûruki delâlati'l-elfâz 'ale'l-ahkâm*, Kahire 1989; Zekiyyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. I. Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 263-349; Abdülkerîm Mücâhid Abdurrahman, "ed-Delâle 'inde'l-uşûliyyîn", *el-Fikrül-'Arabî*, VII/41, Beyrut 1986, s. 129-151.

ALİ BARDAKOĞLU

DELÂLETÜ'L-HÂİRİN

(دلالة الحائرين)

Yahudi filozofu İbn Meymûn'un
(ö. 601/1204)

İslâm filozoflarının tesiri altında
din-felsefe ilişkilerini
incelediği felsefi-kelâmî eseri.

İbn Meymûn'un düşünce sisteminin derli toplu yer aldığı en büyük ve yahudi düşüncesinin en meşhur eseridir. 1186 yılında müellifin gözde öğrencisi Rabbi

Yûsuf b. Rabbi Yehûdâ'ya hitaben yazılmaya başlanmış (*Delâletü'l-hâ'irîn*, s. 3) ve 1190 yılında tamamlanmıştır. İskenderiye'de bulunduğu sırada kendisinden mantık, matematik, astronomi dersleri alan ve gerçek adı Yûsuf İbn Şem'un (Joseph İbn Sham'un) olup yanlış olarak İbn Aknîn nisbesiyle de tanınan (*EJd.*, XI, 757) bu talebesinin kutsal metinlerdeki sırları kavramaya liyakatli olduğunu gören İbn Meymûn, ona bu sırları öğretmek istemişse de talebesi bunlarla yetinmeyerek ilâhiyat bilimlerini öğrenmek ve müslüman kelâmcıların görüşlerini de yakından tanımak arzusunda olduğunu bildirmiştir. İbn Meymûn ise bazı temel ilimleri öğrenmeden ilâhiyat öğrenmeye girişmenin fayda sağlamayacağını düşünerek onun bu isteğini yerine getirmemiştir. Fakat konu üzerinde ısrar eden talebesi, İbn Meymûn'un derslerini bırakıp o sıralarda İslâm bilim ve düşüncesinin merkezi durumunda olan Halep ve Bağdat'a gitmek üzere İskenderiye'den ayrılmıştır. Bir süre sonra bu entelektüel çevrede yolunu kaybederek yahudi akaidiyle ilgili bazı konularda şüpheye düşmüş, bu durumdan haberdar olan İbn Meymûn, hem kafası karışmış olan bu öğrencisine hem de onun gibi yolunu yitirenlere hakikati gösterecek bir kılavuz olmak üzere bu eseri kaleme almıştır (*Delâletü'l-hâ'irîn*, s. 7-8).

Üç bölüm (cüz) halinde düzenlenen eserin birinci bölümü bir mukaddime ile yetmiş altı fasıldan oluşmaktadır. Mukaddime, eserini yazmaktan asıl amacının Tevrat'taki bazı terimleri açıklamak olduğunu bildiren müellif, bu terimlerden bir kısmının ortak lafızlar (müşterek), bir kısmının alegorik (müstear), bir kısmının da anlamları aynı olmakla birlikte derece bakımından farklılık ifade eden (müsekkek) terimler olduğunu belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 9). Filozofun maksadı, eserde yer alan konuları halk kitlelerine veya felsefeye ilk başlayanlara yahut dinî ilimlerden başka bilimlerle ilgili olmayanlara anlatmak değildir. Onun asıl amacı, mensubu bulunduğu Yahudiliğin gerçekliğini kabul eden, mükemmel bir din ve ahlâk anlayışına sahip olduğu halde felsefî ilimleri öğrenen ve onların cazibesine kapılarak aklın üstünlüğüne inanan, şeriâtın sırlarını kavrayamadığı için Kitâb-ı Mukaddes'teki ortak lafızları, alegorik ve girift anlamlı terimleri anlayamayan, bu yüzden "hayret ve dehşet içinde kalmış" dindar insanları uyarmaktır. İbn Meymûn'a göre